

EL BREVIARI PER AL MONESTIR DE JONQUERES
IMPRES A LIÓ L'ANY 1521

per FRANCESC XAVIER ALTÉS I AGUILÓ

El monestir barceloní de Santa Maria de Jonquieres —del qual no resten sinó l'església i el claustre gòtics al carrer d'Aragó, formant ara el conjunt de la parròquia de la Concepció—,¹ pertanyia a l'Orde de Sant Jaume de l'Espasa,² i aplegava una comunitat femenina de religioses o nobles dames, que hi menaven una vida religiosa i conventual amb característiques molt peculiars.³

La comunitat de monges de Jonquieres, juntament amb la seva priora Caterina Durall, signà contracte el 22 d'octubre de l'any 1520 amb el llibreter barceloní Joan Trinxer per a la impressió de cinc-cents breviaris propis del monestir. L'edició havia d'ésser feta sobre els originals lliurats per les monges i d'acord amb les mostres tipogràfiques presentades pel llibreter. Joan Trinxer n'era el llibreter-editor:

1. Hi foren traslladats pedra per pedra l'any 1868 gràcies a una subscripció popular. La reconstrucció, dirigida pel mestre d'obres Jeroni Granell, fou inaugurada el 15 d'agost de 1871. Vegeu E. VILARRASA, *Historia compendiosa de la reconstrucción del antiguo templo de Junqueras, hoy parroquia de la Purísima Concepción y Asunción de la Madre de Dios de Barcelona*, Barcelona 1871. Pel que fa a la situació original d'aquests edificis i del monestir de Jonquieres, vegeu especialment els treballs de M. GARRIGA I ROCA, *Monografía del monasterio de Santa María de Junqueras*, Barcelona 1899; M.-M. COSTA, *El Monestir de Jonquieres. Història d'un edifici desaparegut*, dins *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* 15 (1973) 95-119. El contracte per a la construcció del claustre ha estat publicat per J. M. MADURELL, *Los contratos de obras en los protocolos notariales y su aportación a la historia de la arquitectura. Siglos XIV-XV*, dins *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, 1 (1948) 120-121.
2. El monestir sembla que originàriament fou benedictí, però ben aviat s'agregà a l'Orde de Fe i Pau, afiliat al de Sant Jaume de l'Espasa. Sobre aquest procés vegeu M.-M. COSTA, *Les dames nobles de Jonquieres*, dins *II Col·loqui d'història del monaquisme català*, Poblet 1974, pp. 253-254; M. P. IBÁÑEZ LEIRA, *La fundación y primera época del monasterio de Junqueras, 1212-1389*, dins *Anuario de Estudios Medievales* 11 (1981) 363 ss.
3. Vegeu M.-M. COSTA, *Les dames nobles de Jonquieres*, pp. 257 ss.

les despeses anaven al seu càrrec, però les monges compraven ja d'entrada cinquanta breviaris i es comprometien a exhaurir-ne l'edició.⁴ Vuit mesos després, el primer de juliol de 1521, Joan Trinxer lliurava a la comunitat de Jonqueres els cinquanta breviaris adquirits en el contracte i es comprometia a relligar-los.⁵

D'aquesta edició de breviaris —tot i estar prou ben documentada—, no en coneixiem fins ara cap exemplar ni fragment, malgrat que hom hagués cregut que hi pertanyia un dels dos plecs de mostra tipogràfica adjunts al contracte.⁶ Sortosament han estat possibles la troballa —ni que per ara sigui parcial— i la identificació d'aquest breviari de Jonqueres.

Tot començà al final del novembre de 1981 quan Mn. Miquel S. Gros em passà —per si podia identificar-los— uns fragments de fulls de breviari que havien estat recuperats d'unes cobertes soltes que figuraven entre els papers de Mn. Josep Gudiol conservats al Museu Episcopal de Vic.

La primera lectura i anàlisi dels fragments revelava que eren d'un breviari desconegut fins ara, procedent de Catalunya com ho mostrava la presència del català en els fulls titulats *Les consuetes*. L'esment de la festa del Sant Àngel Custodi, assignada al primer diumenge d'octubre després de l'octava de sant Miquel, semblava assenyalar inequívocament vers la ciutat o bisbat de Barcelona;⁷ mentre la festa dels sants

4. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona, 1474-1553*, Barcelona 1955, pp. 621-623.
5. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la historia*, p. 623.
6. Així ho cregué R. CARRERAS VALLS, *El llibre a Catalunya, 1338-1590*, Barcelona, 1936, pp. 134-135. En canvi J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la historia*, pp. 86* i 623, diuen, d'acord amb el contingut del contracte, que es tracta de mostres presentades pel llibreter-editor; tot amb tot també se'ls escapa d'anomenar-lo Breviari de Jonqueres —Cf. p. 637—. Aquests dos plecs conservats a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, Lligall 4, Vària 21, figuraren amb títols ben inversemblants, els rètols dels quals es conserven dins el lligall citat, en l'exposició descrita per J. M. MADURELL, *Catálogo de la exposición conmemorativa del primer centenario de la Ley del Notariado, 1862-1962*, Barcelona 1962, nn. 149-150. A la descripció tipogràfica que dels dos plecs fan J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la historia*, p. 623, podem afegir-hi la identificació: el plec imprès a tota plana pertany a l'*Ordinarium misse* de Johannes Burckardus imprès a Saragossa per J. Coci el 1509, segons em comunicà el Sr. Antonio Odriozola; l'altre plec imprès a dues columnes pertany al breviari de Girona estampat a Lió l'any 1511 —Cf. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la historia*, pp. 516-517; U. CHEVALIER, *Repertorium himnologicum*, vol. 6, París 1919, p. 149— tal com he pogut comprovar sobre els breviaris manuscrits conservats a l'Arxiu Capitular de Girona.
7. G. LLOMPART, *El ángel custodio en los reinos de la Corona de Aragón. Un estudio iconográfico*, dins *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, núm. 673. (1971) 157, mostra que la festa era celebrada a mitjan segle XV el segon diumenge d'octubre. El *Missale secundum consuetudinem novam alme sedis sancte Crucis Barcinone*, Lió, Bernard Lescuyer, 1521, assenyala la festa de l'àngel custodi per al primer diumenge

Veríssim, Màxim i Júlia, prescrita per al primer d'octubre, i desconeguda dels calendaris litúrgics catalans, m'induïa a creure'l propi d'algun orde religiós. Tipogràficament, a pesar d'un parentiu amb els cossos i l'ornamentació d'influx lionès de la darrera època del taller de Joan Rosembach —el principal impressor de llibres litúrgics a Catalunya en aquella època—, calia descartar que aquest breviari fos obra del seu taller;⁸ i tanmateix jo recordava haver vist en un llibre litúrgic català les mateixes cintes ondulants que emmarquen els títols corrents.

Tot just havia deixat reposar aquestes i altres constatacions, quan al final del gener de 1982 vaig trobar a la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona un breviari molt incomplet que tenia les rúbriques en català i les mateixes característiques tipogràfiques que els fragments de Vic. Es tractava, sense cap mena de dubte, d'una part important del mateix breviari, la qual ens aportava nous elements per a la seva atribució: la marca tipogràfica del llibreter lionès Simon Vicent —emprada ací com a gravat— em conduí al taller de l'impressor lionès Bernard Lescuyer; i una intenció pels difunts de la casa de Montcada-Bearn semblava adreçar-nos inequívocament vers el monestir de Jonqueres.

Aquesta darrera constatació, tot i que semblava imposar-se per tal com no s'adeia plenament amb cap altra institució religiosa, topava amb la diferència entre la tipografia emprada en el breviari i la de les mostres presentades al contracte. Aleshores vaig demanar l'opinió del Sr. Antonio Odriozola, el qual em comunicà que ell havia arribat a les meves mateixes constatacions i dubtes; amb tot, ell creia que es tractava del breviari de Jonqueres. Fonamentava, a més, la seva afirmació en la presència de la festa dels sants Veríssim, Màxim i Júlia, característica del calendari de l'Orde de Sant Jaume de l'Espasa.⁹ I, pel que fa a les diferències tipogràfiques, era del parer que les mostres presentades per Joan Trinxer al contracte del breviari només eren orientatives, tal com es dedueix d'altres condicions semblants que tro-

després de l'octava de sant Miquel. I el *Processionale totius anni secundum consuetudinem alme ecclesie sancte Crucis Barcinone*, Lió, Jacques Myt, 1522, fol. 218v. la situa després de la festa de sant Francesc d'Assís, atès que l'octava de sant Miquel s'escau el 5 d'octubre.

8. Les mateixes capitals llombardes i la tipografia, bé que no en la mateixa mida, les retrobem en la darrera època d'aquest impressor. També la cinta ondulada que emmarca els títols corrents la retrobem, un xic matussera, en el *Lectio-narium Dominicale* i el *Lectio-narium Sanctorale* impresos a Montserrat el 1523 i el 1525, respectivament, pel taller que Rosembach hi tenia destacat. Amb tota seguretat aquestes cintes ondulants foren copiades del *Missale Barcinonense* del 1521.
9. El primer convent de Portugal fou creat en una finca anomenada Sanctos en honor dels màrtirs locals Veríssim, Màxim i Júlia, on hom en guardava les relíquies. Cf. J. L. MARTÍN, *Orígenes de la Orden Militar de Santiago*, Barcelona, 1974, p. 85; F. GUTTON, *L'Ordre de Santiago*, París 1972, p. 213.

bem en el contracte per a l'edició del *Missale Barcinonense*, signat pocs dies abans pel mateix llibreter.¹⁰

L'interès de la troballa superà ben aviat el camp estrictament bibliogràfic. D'una banda, l'existència d'una edició del breviari de l'Orde de Sant Jaume de l'Espasa estampat a León l'any 1532 feia témer una vida efímera per al breviari de Jonquieres. D'altra, el parentiu de l'homiliari de l'ofici del breviari de Jonquieres amb el d'alguna implantació dels canonges augustinians de Sant Ruf d'Avinyó evocava els orígens tradicionals de l'Orde i demanava una primera aproximació a la seva tradició litúrgica.

NOTES DE DESCRIPCIÓ BIBLIOGRÀFICA I ASSAIG DE RECONSTITUCIÓ DEL BREVIARI DE JONQUERES

Malgrat que el volum material identificat fins ara com a corresponent al breviari de Jonquieres tot just deu superar una tercera part del gruix del llibre, els testimonis pertanyents a les diverses parts del breviari ens aporten dades suficients per a establir-ne amb certesa algunes notes de descripció bibliogràfica, i fins i tot per a permetre'n un assaig de reconstitució. És per això que dono primerament una descripció dels fragments identificats, que servirà per a assenyalar les principals característiques tipogràfiques del llibre i per a justificar-ne després l'assaig de reconstitució.

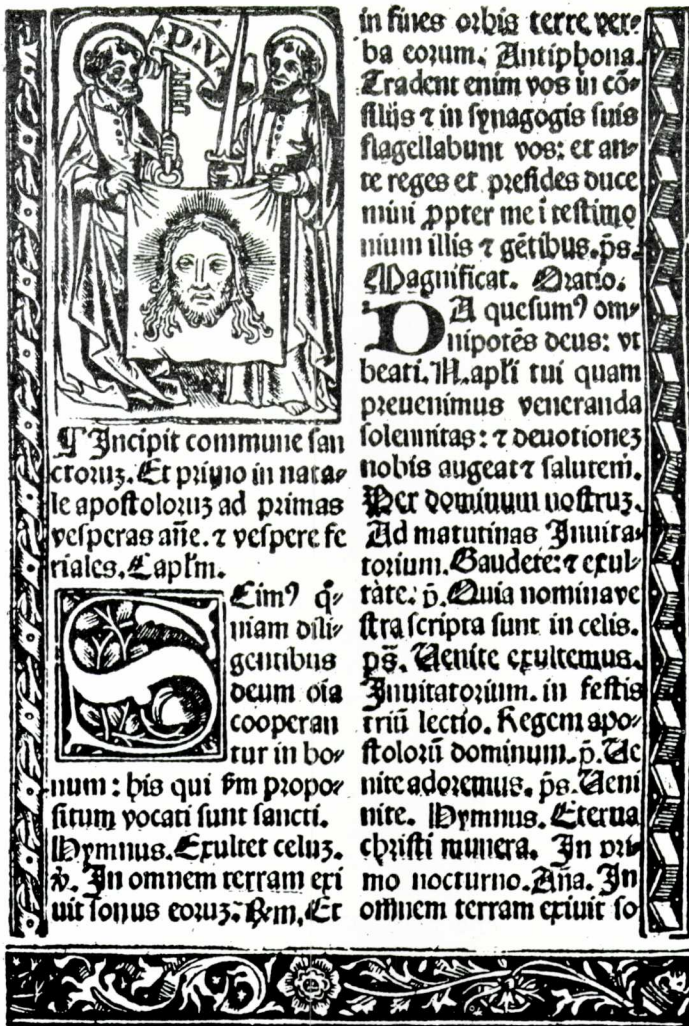
El breviari fragmentari de Jonquieres conservat a la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona amb la signatura Res. 264-13 Bre i el registre núm. 11340 té en total cent quaranta-sis fulls. És un volum en 8.º de 175 × 125 mm. Folis numerats XXV-CLVII + I-XV, però mancat dels folis XXXVI, XXXVII i CLVIII, que era en blanc o bé portava algun gravat. Signatures tipogràfiques d⁸-t⁸, v⁶, Aa⁸-Bb⁸. Hi ha errors en la foliació i en les signatures. Imprès amb tipus 82G a dues columnes de 32 línies. Caixa tipogràfica de 91 × 143 mm. Rúbriques. Inicials llobardes i ornades. Títol corrent emmarcat dins una cinta ondulant. Al fol. I (sign. Aa¹) hi ha tres vinyetes per a orlar la plana, i un gravadet de 54 × 38 mm representant els sants Pere i Pau. El volum és mancat d'enquadernació, i l'estat del cosit original és molt precari.

Folis XXV-CLVII (sign. d⁸-t⁸, v⁶). Conté gairebé tot el Propi del Temps: comença a mig evangeli de les matines de la festa de l'Epifania, i segueix fins a la *Dominica ante adventu Domini*, on al fol.

10. Vegeu l'edició del contracte en J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la historia*, p. 620.

Coe vni apli: fo. 1.

in fines orbis terre ver-
ba eorum. Antiphona.
Tradent enim vos in co-
silijs et in synagogis suis
flagellabunt vos: et ante
reges et presides duce-
mini ppter me i testimo-
nium illis et gentibus. ps.

Magnificat. Oratio.
D A quesum? om-
nipotens deus: vt
beati. M. apli tui quam
preuenimus veneranda
solemnitas: et deuotionez
nobis augeat et salutem.

Per dominum nostrum.
Ad matutinas Inuita-
torium. Gaudere: et exul-
tate: p. Quia nominave-
stra scripta sunt in celis.

ps. Venite exultemus.
Inuitatorium. in festis
triū lectio. Regem apo-
stolorū dominum. p. Ve-
nite adoremus. ps. Veni-
nite. Hymnus. Eterna
christi numera. In pri-
mo nocturno. Ana. In
omnem terram exiuit so-

Incipit commune san-
ctorum. Et prius in narra-
le apostolorum ad primas
vesperas aīe. et vespere fe-
riales. Caplm.

Sicut enim qui
nam dili-
gentibus
deum oia
cooperan-
tur in bo-

num: his qui fm propo-
situm vocati sunt sancti.

Hymnus. Exultet celus.
h. In omnem terram exi-
uit tonus eorum. Rem. Et

CLVII^v, línia 17, acaba: *Explicit Dominicale*. En la resta inferior del full hi ha una oració manuscrita contra la pesta on es posa per intercessors els sants Sebastià i Roc.

Folis I-XV (sign. Aa⁸-Bb¹⁻⁷). Al fol. I, línia 14 —sota el gravadet esmentat ara mateix— comença: *Incipit commune sanctorum*, però a partir del fol. XIV^v hi ha altres textos: commemoracions de sant Jaume i de sant Agustí per a matines i vespres, commemoració de les relíquies i de Santa Maria per a les festes dobles, benediccions per als nocturns de matines, i oracions per al salms graduals. Manca el darrer full del segon plec.

Els fragments conservats a la Biblioteca Episcopal de Vic amb la signatura XVI/10, ni que siguin numèricament gairebé insignificants, ens són de gran interès per les dades que se'n desprenen. Tenen les mateixes característiques tipogràfiques que he assenyalat en la part de Barcelona; però com que havien estat enganxats al llom d'un volum del qual no resten sinó que les cobertes, això fa que ara solament tinguem part dels fulls als quals pertanyien quan foren aprofitats.

Fragment 1. És un bifoli del qual només resten el cap i els peus en dues tires d'uns 215 × 80 mm aproximadament. Porta les signatures B³ i B⁴. Al cap del fol. B⁴ —l'altre està mutilat— hi ha una resta del peu de la foliació on crec poder llegir *Fo. XII*. Als títols corrents, bastant mutilats, hi posa *Les consuetes*. Conté un costumari litúrgic molt breu per a les festes del santoral des del quinze d'agost fins al vint-i-vuit d'octubre. Les festes més característiques són les dels sants Verísim, Màxim i Júlia, el primer d'octubre, i la del Sant Angel Custodi, el primer diumenge després de l'octava de sant Miquel.

Fragment 2. Aquest full fou encolat en direcció vertical respecte del text, i en resten només dues tires d'uns 165 × 60 mm, aproximadament, que conserven dues terceres parts dels folis numerats XXIII i XXVI. Quan aquest dos fragments foren extrets de les cobertes formaven una sola tira de paper, en la qual els dos fulls estaven encarats pel cap. Tot i que els peus d'ambdós folis estan un xic mutilats en el lloc corresponent a la signatura, sembla que si n'haguessin portat n'hauria restat necessàriament visible una part. El fol. XXIII recto i verso porta el títol corrent d'*Officium Defunctorum*, i s'hi llegeixen les lliçons segona i tercera del primer nocturn de matines, i part del segon nocturn. Al fol. XXVI, sota la capçalera de [*Benedicció*] *de la taula*, s'hi pot identificar l'oració d'acabat el sopar,¹¹ i unes oracions otorgades pel papa Sixt IV. El verso del foli, que acaba en plana curta de 28 línies, porta sota el títol corrent d'*Orations de sanct [Gregori]* set oracions per als penitents.

11. Cf. el *Breviarium secundum consuetudinem ordinis militie sancti Jacobi de spata*, León, Juan de León, 1532, fol. 507.

Les còsuetes.

Za festa de sant miquel es festa doble seguiu l'offici segons sta ordenat. re oct. de. iii. leç. feu ne tots dies cò. a vñ. e mat. dieu de les orons de laudes. <i>O</i>ro. Deus q̄ miro. Za festa de sant hieronim es còfessor es festa doble feu tot l'offici d' comu de confesso: ab lo oct. <i>R.</i> In medio. re le genda e oratio p̄propia. Gracissimi maxime ⁊ iulie son plurals es fei <i>ix.</i> leç. feu tot l'offici del	mar. Sant dionis cum sociis son plurals es festa de. <i>ix.</i> leçons feu tot l'offici dels plurals ab la legenda e oratio p̄propia. Sant calixto es marty: festa de. <i>ix.</i> leçons feu tot l'offici dels marty: ab la legenda e oratio p̄propia. Sant iuc euaḡista es festa doble feu tot l'offici dels apo stols ab la legēda e oratio p̄propia. <i>A</i> les. <i>ii.</i> vi

confes: sors ab la oratio p̄propia. Za festa del àgell custodi es festa anyal mas no re oct. es rostemp lo p̄p̄r diumen ge apres la oct. d' sant miquel seguiu l'offici segons sta orde	<i>⁊</i> <i>l'ad</i> plurale es fei tot l'offici dels plurals ab la legēda p̄propia. Simó e iudas son apostols e festa doble fei tot l'offici dels apostols ab la legenda e oratio p̄propia.

[Breviari del monestir de Jonqueres, Lió, B. Lescuyer, 1521]
 Fragments del f. XIIv. (sign. B⁴v.) dels preliminars
 (Biblioteca Episcopal de Vic)

Fragment 3. És un bifoli del qual solament resten el cap i els peus en dues tires de 210 × 60 mm aproximadament. El primer full és mancat de la meitat de la columna exterior. L'altre full és numerat CXXIII, porta la signatura QQ³, i al verso acaba en plana curta que no superava les 27 línies. Porta el Propi del Sants del mes de desembre: comença amb les darreres lliçons de matines de la festa de l'*Expectatio sacri partus* (18 de desembre), continua amb la festa de sant Domingo de Silos i acaba amb la de l'apòstol sant Tomàs.

L'anàlisi tipogràfica de tot el material descrit revela que el Breviari de Jonqueres fou imprès a Lió, com ho palesen la tipografia, les capitals ornades i la marca tipogràfica del llibreter Simon Vincent¹² —que potser tingué cura de l'edició—¹³ emprada com a gravat que encapçala el *Commune sanctorum*. El cos 82G és característic de l'impressor Bernard Lescuyer,¹⁴ del taller del qual sortí el mateix any 1521 el *Missale Barcinonense*,¹⁵ on retrobem, en mida adient, les mateixes cintes ondulants que emmarquen els títols corrents del breviari.

L'edició del breviari, que fou enllestida molt possiblement amb la del *Missale Barcinonense*,¹⁶ degué ésser impresa solament sobre paper, ja que no s'estipula altra cosa en el contracte, i que els exemplars adquirits per les monges foren *quinguagessima breviaria impressa in papiro*.¹⁷ Amb tot, sembla que hom en féu algun exemplar sobre vitella, ja que la priora Caterina Durall en el seu testament del 17 de setembre de l'any 1525 deixà a la seva neboda Elionor Durall —també monja de Jonqueres— *ques servesque del breviari nou de stampa de pre-gami*.¹⁸

12. És la marca tipogràfica núm. 267 de L. C. SILVESTRE, *Marques typographiques*, París 1853. BAUDRIER, *Bibliographie lyonnaise*, vol. 9, p. 393, vol. 13, p. 22, l'anomena marca segona de Simon Vincent.
13. Segons BAUDRIER, *Bibliographie lyonnaise*, vol., 11, p. 69, Simon Vincent era un dels llibreters lionesos que cercaven clientela entre els llibreters espanyols. Vegeu també en J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la historia*, pp. 75*-77* algunes relacions editorials lioneses de Joan Trinxer.
14. A més de la mostra tipogràfica presentada per BAUDRIER, *Bibliographie lyonnaise*, vol. 2, p. 155, vegeu els mateix tipus a les *Hore beate Mariae* dels carmelites impreses per Etienne Basignana al taller de Bernard Lescuyer tal com ho féu amb altres obres. Cf. BAUDRIER, *Bibliographie lyonnaise*, vol. 2, pp. 6-9; H. BOHATA, *Bibliographie des Livres d'Heures imprimés aux XV et XVI siècles*, Vienne 1909, núm. 1336; *Bibliographie der Livre d'Heures des XV et XVI Jahrhunderts*, Viena 1929, núm. 1462.
15. *Missale secundum consuetudinem novam alme sedis sancte Crucis Barcinone*, Lió, Bernard Lescuyer, 1521. Descrit sumàriament per BAUDRIER, *Bibliographie lyonnaise*, vol. 2, p. 438.
16. Segons el colofó del *Missale Barcinonense*, fou acabat el 29 d'abril de 1521, i el breviari de Jonqueres, contractat per Trinxer una setmana després d'aquell, fou lliurat a les monges el primer de juliol de 1521. Cf. J. M. MADURELL - J. RUBIÓ, *Documentos para la historia*, pp. 620-621 i 623.
17. Barcelona, Arxiu Històric de Protocols, Joan Lunes, manual del 5-XII-1519 al 24-XII-1521.
18. Barcelona, ACA, M.U., v. 241, f. 137.

El breviari, tal com ens ho mostren els fragments de Vic i l'exemplar mutilat de Barcelona, tenia foliació i signatures independents per a cadascuna de les seves parts. Tot i que això permetia una certa llibertat a l'hora de l'enquadernació, l'ordre i les parts del breviari podrien reconstituir-se, possiblement, així:

Portada i preliminars. Fols. I-XIV (sign. A⁸-B⁶). Pertany a aquesta signatura el fragment 1 de Vic, el qual era el bifoli interior del plec B, que era per tant tern (= B⁶). Després de la portada devien seguir sis folis amb el calendari, i, en la resta dels fulls, les brevíssimes rúbriques titulades *Les consuetes* sobre la celebració de les principals festivitats. El fragment 1 de Vic, corresponent als folis XI i XII, abasta les prescripcions referents al santoral desde mitjan mes d'agost fins al final d'octubre. I en els folis XIII-XIV devia haver-hi les dels mesos de novembre i desembre fins al dia vint-i-u, atès que el cicle santoral d'aquest breviari acabava amb la festa de l'apòstol sant Tomàs.

Saltiri. Fols. ? (sign. ?). De moment no tenim cap testimoni d'aquesta part del breviari, l'existència de la qual és evident. Com és habitual —i ho confirma l'exemplar de Barcelona—, en aquesta secció hi havia també l'himnari per al Temporal i per al Santoral, el capitulari per al Temporal, i el collectari per a les fèries i els diumenges després de la Trinitat. I possiblement els salms penitencials i els *psalmi graduals*,¹⁹ si no és que els llegissin directament del saltiri.

Temporal. Fols. I-CLVII + 1 full blanc (sign. a⁸-t⁸, v⁶). Aquesta part s'ha conservat en l'exemplar de Barcelona, mancada solament dels primers vint-i-quatre fulls, i del darrer full que era blanc o bé portava algun gravat. És titulava *Dominicale*, tal com es dedueix de l'explicit del fol. CLVII^v.

Comú dels sants. Fols. I-XXVI (sign. Aa⁸-Bb⁸, Cc¹⁰). Els primers quinze folis van relligats a continuació del Temporal en l'exemplar de Barcelona. I jo creuria que també pertany a aquesta part el fragment 2 de Vic, perquè al foli XV^v sembla començar un calaix de sastre que s'adiu molt bé amb el contingut miscel·lani del fragment vigatà. D'altra banda el fragment 2 de Vic, com que era quintern (= Cc¹⁰) —per això els folis XXIII i XXVI estaven units i encarats pel cap—, havia d'anar precedit de dos quaderns plegats en 8º, i devia ésser el darrer plec d'aquesta part, ja que el fol XXVI^v acaba amb plana curta de 28 línies.²⁰ En aquesta secció del breviari s'hi apleguen diversos elements

19. Cal deduir-ho així del fol. XV^v —sign. Bb⁵— del Breviari de Jonqueres, atès que solament hi ha els *initia* dels salms amb les oracions corresponents pels difunts.

20. La darrera línia de la segona columna, de la qual no resten sinó un parell de centímetres, comença amb un peu de mosca entrat dotze punts. Aquest detall solament es retroba en una situació paral·lela al fol. CLVII^v —sign. v⁵— en l'explicit del Temporal.

destinats a oficis comuns. A més del comú dels sants hi ha: les commemoracions matutines i vespertines de sant Jaume, de sant Agustí, de tots els sants (reliquies) i de la Mare de Déu; absolucions o benediccions per als nocturns de matines, oracions per als salms graduals; i en el plec corresponent al fragment 2 de Vic: l'ofici de difunts, les oracions de benedicció de la taula, oracions amb indulgències atorgades pel papa Sixt IV, i molt possiblement —entre els folis XVI-XXII— l'ofici menor de la Mare de Déu i les hores de la Creu.

Propi dels sants. Fols. I-CXXIII + 1 full blanc (sign. AA⁸-PP⁸, QQ⁴). D'aquesta secció no en resta sinó el fragment 3 de Vic, que pertany al bifoli interior del darrer plec. El santoral devia començar amb la festa de sant Esteve, ja que el fol. CXXIII^v acaba —en plana curta— amb la festa de l'apòstol sant Tomàs. El darrer full era blanc o bé podia contenir el colofó, si —tal com sembla indicar el creixent de les signatures— el plec QQ⁴ era el darrer del llibre.

EL BREVIARI DE JONQUERES I EL SEU CONTEXT HISTÒRIC

Al final del segle XVI l'historiador santiaguista Diego de la Mota afirmava que *la visita del año 1501 del monasterio de Iunqueras de Barcelona dize, que los visitadores hallaron, que la Priora, superiora e Freylas eran muy buenas eclesiasticas, assi en el canto, como en el rezar, e rezaban bien ordenadamente el breviario de el convento de Uclés sin discrepar ninguna cosa.*²¹

Malgrat que no he pogut identificar la font d'aquesta afirmació,²² la lectura de les actes de visita regular passades a Jonquieres entre els anys 1481 i 1566 aporta matisacions importants a la segona part de l'afirmació de l'historiador citat; fins al punt que podem parlar d'un progressiu contenciós entre les monges de Jonquieres i els visitadors de l'orde de Sant Jaume de l'Espasa, a causa dels costums litúrgics de les monges i de llur breviari propi. En efecte, a les insistents prescripcions dels visitadors encaminades a uniformar els costums litúrgico-devocionals de les monges de Jonquieres amb els costums del convent-mare d'Uclés, amb els de la resta de l'Orde i amb les disposicions de la Regla de Sant Jaume de l'Espasa, les monges de Jonquieres hi respongueren quasi sempre amb la resistència a abandonar llurs costums

21. D. de la MOTA, *Libro del principio de la Orden de la Caballeria de S. Tiago*, València 1599, p. 125.

22. No l'he sabuda trobar en les actes de visita de Jonquieres conservades. Curiosament, l'autor d'unes notícies històriques sobre el monestir —ACA, M.U. 8, f. 12^v—cita també Diego de la Mota.

tradicionals. El conflicte esclatà obertament l'any 1521 amb l'edició de llur propi breviari, i durà pràcticament —com veurem— fins a l'adopció dels llibres litúrgics romano-tridentins per part de l'Orde.

La primera fita d'aquest procés sembla que cal situar-la en la visita passada a Jonquieres al final del maig de l'any 1481. Els visitadors, amb el principi que *se fassa en lo dit Convent segons se fa en lo de Uclés*, deixaren quatre capítols de reforma sobre matèria litúrgico-cerimonial. Dos capítols tenen per objecte les commemoracions dels sants que es feien al final de l'ofici diví: *Item com en lo dit Convent duclés (sic) tots dies de VIII lisons e les ferries apres de Matines se fan commemoracions del molt glorios apostol sent Jauhme, e apres de sent Agusti, la Regla del qual tenim e servam, e trobam que en la dit Convent de Jonquieres la dita commemoració de sent Agusti nes fa pro nonam, feta la dita obediencia que daqui avant la dita commemoracio se fassa en lo dit Convent segons se fa en lo Convent duclés(sic); ço es a matines se diga la antifena qui comensa Factus ergo presbyter monasterium clericorum, amb son verset et ab la oracio Adesto quesumus domine etc.; e a Vespres la antiphena Post mortem reversus est Augustinus, ab la dita oracio. Item haviam vist que en la Comemoracio que fan de les Relliquies fan difformitat dient la antiphena plana e lo vers e la oracio cantant pro nonam, feta la dita obediencia que daqui avant, quant a matines e a vespres se diran planes les comemoracions sien planes, e quant se diran cantades se diguen cantades.*

Pel que fa al cerimonial els manen d'inclinar el cap al *Gloria Patri*, agenollar-se durant el cant de la *Salve Regina*, i que en la recitació de les Hores de la Mare de Déu *les dites dones stiguan depeus, exceptat en les festes precipues segons ço menat en la Regla*.²³

Pocs mesos després, el mes de novembre d'aquell mateix any 1481, el mestre general de l'Orde, Alonso de Cárdenas, passà novament visita a Jonquieres dins la visita general de reforma que, per ordre reial, passava a tots els convents santiaguistes. En les actes d'aquesta visita a Jonquieres, tot *loando e aprovando lo que las dichas relligiosas guardando su regla e orden fassen* confirmà les prescripcions dels visitadors anteriors.²⁴

Segueix un silenci en la visita del 1495; però en els manaments de reforma de la de l'any 1499, després d'establir el principi que les monges de Jonquieres *son debaxo de la Regla y estatutos de la orden de sant Tiago a la qual son obligadas*, els visitadors assenyalaren que les monges en l'ofici coral preterien l'obligació a favor de la devoció amb el costum de resar saltiris que *no son des Regla*. I en canvi *parescio a los señores vesitadores que se devian conformar con la orden y con el monas-*

23. ACA, M.U., v. 180, f. 118.

24. ACA, M.U., v. 180, f. 130; v. 167, i v. 168.

terio de Ucles que es cabeza de la dicha orden, y que deben dezir las dichas freyras las oras de la cruz segun van de ynfero escritas, y que no sean a cargo de dezir los salterios pues no son de Regla ni los pueden dezir salvo que sean obligadas a dezir el salterio de jueves de la zena; y si algunas quisieren dezir mas por devocion que los digan. Las quales dichas oras de la cruz son las siguientes: para los maytines...²⁵

A més, els imposaren la recitació de tres parenostres i dels salms 69 (*Deus in adiutorium meum intende*) i 24 (*Ad te Domine levavi animam meam*) en llevar-se cada dia, segons la prescripció i la interpretació consuetudinària del capítol 5 de la Regla de Sant Jaume de l'Espasa.²⁶ I els feren remarques de costumari *porque las dichas freyras se conformen en todo con la dicha orden*: recitació pausada de l'ofici coral, incorporació al *Gloria Patri* i durant tota la doxologia dels himnes, inclinació al salm 133 (*Ecce nunc benedicite Dominum*) *porque así se usa en la orden*, agenollar-se durant l'ofici de la Mare de Déu al verset *Monstra te esse matrem* de l'himne *Ave maris stella* i al verset *Quia respexit* del *Magnificat*, i introducció en el calendari litúrgic després de l'octava de sant Joan Baptista de la festa de la *vesitacion de nuestra Señora a santa Elisabet con sus octavas segun hazen en las otras fiestas solemnes... porque así haze y usa nuestra orden, y tiene perdones como la fiesta de corpus christi*.²⁷

Novament entrem en una etapa de silenci en les visites dels anys 1501, 1504, 1509; i solament en la del 1512 es mana que *sean conformes* en les inclinacions de consuetud al nom de Jesús i al *Gloria Patri*.

En aquesta etapa de prehistòria del conflicte que esclatà com a conseqüència de la visita del 1515, no trobem, pel que fa al breviar i a l'ofici diví, sinó advertiments sobre costumari i incompliment de rúbriques. I pel que en deduïm a partir de les visites posteriors, les monges de Jonqueres en feren algun cas. Solament en els capítols de reforma sobre els oficis devocionals de l'Orde hi ha dades d'un cert interès per a comprendre millor l'evolució de l'afer i el seu rerafons devocional. Així veiem que a Jonqueres no hi mancava la recitació diària de l'ofici menor de la Mare de Déu d'acord amb la tradició de l'Orde,²⁸ però no

25. Segueix el text llatí, que retrobem en altres llibres de l'Orde, com el devocionari Ms. 172 de la B.N. de Madrid, i el *Breviarium* imprès del 1532, fols. I-II^v.

26. Vegeu l'edició d'E. GALLEGU BLANCO, *The Rule of the Spanish Military Order of St. James, 1170-1493*, Leiden, 1971, pp. 88-90. Pel que fa a la consuetud, vegeu D. de la MOTA, *Libro del principio de la Orden*, p. 127.

27. ACA, M.U., v. 169. És un bifoli solt col·locat a la fi d'aquest volum. Correspon al bifoli exterior d'un plec de sis fulls que contenia una còpia autèntica dels manaments de reforma d'aquesta visita —Cf. v. 168, p. 26—; porta la signatura autògrafa del secretari de la visita, Diego de la Peña, que retrobem en els poders del volum 167. Les actes senceres de la visita potser es troben a Madrid, AHN, Ord. Mil., Santiago, libro 1.114-C.

28. Cf. E. GALLEGU BLANCO, *The Rule*, cap. 5, p. 90.

s'hi celebrava com a primer ofici del dia. En canvi és evident que llavors de la visita de l'any 1499 no s'hi resaven les brevíssimes hores de la Creu, ni les monges en coneixien el text emprat a l'Orde, si hem de judicar pel fet que els visitadors els el deixin transcrit.²⁹ Les monges, com veiem en les visites posteriors, continuaven celebrant l'ofici menor de la Mare de Déu segons llur costum, però en canvi acceptaren les hores de la Creu i molt possiblement adoptaren el llibre d'hores que hom feia servir dins l'Orde, tal com semblen indicar alguns inventaris de llibres que trobem en testaments atorgats a Jonqueres entre els anys 1426 i 1516. Precisament en aquesta darrera època el títol comú de *hores* o bé *hores de madona sancta Maria* hi apareix més determinat: l'any 1504 Magdalena Ballester llegà entre els seus llibres litúrgics *unes hores de pregami del nostre ofici*; i el 1515 Violant Llull diu *Item tinc unes hores de pregami del orde ab tancadors de parxe ab caps de argent daurats*.³⁰

Dels saltiris dits *per devoció*, que esmenten els visitadors de l'any 1499, no en sentirem a parlar més. Amb tot, aquests saltiris, recitats sovint en sufragi dels difunts,³¹ no devien desaparèixer com a pràctica piadosa, i d'ací la proliferació de disposicions testamentàries de les monges sobre saltiris de petit format³² i d'altres d'ús aparentment no litúrgic.

La visita de l'any 1515 repregué la línia de fons de l'etapa anterior, i els visitadors *Asimesmo mandaron a la dicha Priora y Sopriora y Freyras del dicha Monesterio, que por quanto su Alteza suplico al Sumo Pontifice, que porque en la dicha Orden habia de haber los modos de rezar, diese facultat al Obispo de Palencia para que viese y examinase el Breviario que se copiló(sic) de la Orden, y el dicho Obispo lo vido, y examinó y confirmó, y aprobó, y mandó en virtud de obediencia y só pena de excomunion, que todos los de la dicha Orden, asi los que residen en los Conventos, como en los Beneficios de ella sean obligados a lo rezar, y su Alteza mandó imprimir los dichos Breviarios, y el modo de rezar de ellos se guarda y tiene en toda la dicha Orden, asi en los dichos Conventos de Religiosos, como de Religiosas, y Beneficios de ella. Que de aqui adelante procuren de haber los dichos Breviarios, comprarlos para que se conformen con todos los otros Conventos de la dicha Orden en el modo de rezar y aquel guarden y tengan porque en toda la Orden haya conformidad*. I respecte a l'ofici menor de la Mare de Déu, en veure que les monges el recitaven després de

29. ACA, M.U., v. 169. Cf. la nota 25.

30. ACA, M.U., v. 241, fols. 111^v i 120.

31. A Jonqueres mateix, Elionor Pujades manà en el seu testament *Item quem sien dits docents psaltiris per les dones de nostre orde*. Cf. ACA, M.U., v. 141, f. 25.

32. ACA, M.U., v. 241, fols. 40, 43, 60, 105, 163^v.

l'ofici del dia *lo qual es contra el uso y costumbre que en los Conventos de dicha Orden se ha tenido y tiene, manaren que de aqui adelante se conformen en el modo de rezar de Nuestra Señora con la Orden, diciendolo siempre antes de lo del dia.*³³

En aquesta ocasió l'actitud de les monges de Jonqueres fou prou eloqüent: en comptes d'adoptar i seguir aquest breviari —avui desconegut— imprès per a tot l'Orde,³⁴ hi contraposaren cinc anys més tard, el 1520, llur propi breviari imprès. Tot i això, en la visita següent, que no fou fins l'any 1529, sembla que els visitadors no feren massa cabal de l'actitud de les monges entestades a seguir el breviari tradicional; ja sigui perquè el breviari de Jonqueres no diferia fonamentalment de l'imprès per a tot l'Orde, o bé perquè no podien demanar-ne comptes a la priora Caterina Durall, morta feia ja quatre anys. I es limitaren solament a insistir en la prescripció de la visita del 1515 referent al lloc que havia d'ocupar l'ofici menor de la Mare de Déu.³⁵

No hi hagué nova visita regular a Jonqueres fins l'any 1538. Els visitadors, en veure la manera de fer tradicional de les monges en l'ofici coral, intentaren de reformar llurs costums sense imposar-los la nova edició del breviari de l'Orde. La cosa queda així: *El dicho señor Visitador habiendo visto el modo y cirimonias que las Religiosas del dicho Monasterio de Junqueras tienen en el Coro acerca del rezar y hacer el Oficio divino; visto que en algunas cosas conforman se con lo que guarden y tienen en los Conventos de la Orden, y en otras muchas tienen otro modo y estilo mui diferente de aquello; y haciendo lo que Su Magestad manda por la Instruccion que trahe, pareciendole ser mui dificil mudarles en todo su modo y estilo antiguo, mando, que de aqui*

33. ACA, M.U., v. 168, pp. 85-86; v. 167 sense foliar.

34. Una dada sobre aquesta edició és l'existència d'un exemplar imprès sobre vitella segons que es desprèn d'un inventari del convent d'Uclés confegit l'any 1541, quan ja corria la nova edició del 1532: *más dos breviarios de pergamino de molde el uno de los viejos y el otro de los nuevos*. Cf. Madrid, AHN, Ord. Mil., Uclés, carpeta 339, vol. 3, núm. 80 bis, fols 11 i 17^r. Una altra dada d'interès, si és totalment verídica, la trobem en un exemplar mutilat de l'edició del 1532 conservat a la Biblioteca Colombina de Sevilla, identificat i inventariat ja per G. M. DREVES, *Analecta Hymnica Medii Aevi*, vol. 16, Leipzig 1894, p. 15, que fou completat al segle setze amb la portada i el calendari de l'Orde de Sant Jaume manuscrits. El títol diu: *Breviarium pro Canonicis Regularibus Ordinis Militaris S. Jacobi Zebedei. Excusum regnante D. Joanna Hispaniarum Regina post proclamationem Caroli V in Principem Regnorum succesorem*. Deixant de banda els problemes de cronologia històrica que planteja l'esment de Carles V, veiem que la visita a Jonqueres del mes de març de l'any 1515 parla en passat de la impressió d'aquest breviari, i que Carles V, segons D. de la MOTA, *Libro del principio de la Orden*, p. 358, rebé l'administració de l'Orde per butlla papal l'any 1515, però no fou proclamat Mestre de l'Orde fins el 28 de maig de 1516 pel consell dels *Treces* convocat pel prior d'Uclés, governador estatutari de l'Orde per la mort de Ferran el Catòlic. Cf. Madrid, AHN, Ord. Mil. Santiago, libro 1241-C.

35. ACA, M.U., v. 168, p. 66.

adelante asi en el rezar de las horas, como en el hacer las cirimonias en el Coro tengan y guarden la orden y estilo siguientes...

El nou estil a seguir en l'ofici diví —també n'hi ha per a la missa— és descrit en deu paràgrafs. Uns, d'esperit i de funció rubrical, van destinats a establir una jerarquia en la recitació dels diversos elements vinculats a l'ofici canònic —com eren els salms graduals abans de matines, les Hores de la Creu, l'Ofici menor de la Mare de Déu, l'ofici de difunts, les commemoracions dels sants al final de matines i de vespres, i les *preces maiores* en acabar les hores— d'acord amb la importància de les festes, i tot deixant una porta oberta a allò de legítim que les monges volguessin resar de més a més *por su devocion*. Uns altres contemplen la dignitat de la celebració: ritme pausat en la recitació, elements cantats, cerimonial i disciplina de cor.

En els primers, que són el més importants, em semblaria veure-hi una mica de mà esquerra dels visitadors: de fet són prescripcions que segueixen les rúbriques del breviari de l'Orde de l'any 1532, que no podia ésser gaire diferent de l'edició anterior. Però quan es tracta de manar alguna cosa que pot ferir el costum de les monges —com ara la supressió dels salms graduals, de les *preces maiores*, de les hores de la Creu i de l'ofici menor de la Mare de Déu en les vigílies i en les festes de capes— hom recorre a un curiós principi d'autoritat: *conformandose con el Breviario(sic) Viejo que tienen de la Orden*.³⁶

De quin breviari es tracta? No crec que pugui tractar-se del Breviari de Jonquieres, que en alguna de les supressions esmentades prescrivia altrament, tal com veurem més endavant. I per tant, aleshores, l'any 1538, en què l'Orde resava amb la nova edició del *Breviarium secundum consuetudinem Ordinis Militie Sancti Jacobi de Spata*, imprès a León per Juan de León el 1532, cal pensar que hom fa referència a l'edició anterior del breviari, aquella que els havia estat manada a les monges per la visita del 1515. Aquest breviari, però —segons que es dedueix de la visita següent— els fou assenyalat solament com a guia rubrical destinada a regular la celebració de l'ofici diví, i a preservar-la de la inflació quantitativa amb què la tradició i la devoció de les monges l'havien farcit.

Segons que es veu, les monges de Jonquieres no degueren fer gaire cas del visitadors, i en la visita següent, l'any 1549, els nous visitadors repetiren fil per randa els decrets litúrgics de la visita anterior, tot afegint-hi ara que *de aqui adelante se conformen en el rezar de las fiestas con el calendario del breviario nuevo de la Orden y en lo que no tuvieren propiedad lo digan del comun del santo que rezaren, i que desde el dia de la resurrección hasta el sabado de la Trinidad no digan*

36. ACA, M.U., v. 168, pp. 90-92; v. 169, fols. 1^r-3.

*en los maytines mas de un nocturno con tres salmos e tres lecciones conforme a la regla de la resurreccion que esta en el breviario de la horden al fin del comun de los santos*³⁷ *lo qual ensí hagan aora rezen de fiesta o de dominica o feria.*³⁸

Aquest equilibri forçat no podia durar eternament. Els visitadors de l'any 1556 foren més expeditius: *Habiendo visto los señores Visitadores la manera y ceremonias y cuidado que las dichas religiosas tienen en el Oficio divino, parescioles que todo lo hacian muy bien, salvo en no conformarse en algunas cosas con el Breviario(sic) nuevo de la dicha orden, lo qual causa algunas confusiones en el Oficio divino: por tanto parescioles que es de razon que los que son de una misma orden siguen el mismo Ordinario, dixeron que mandaban y mandaron que de aqui adelante rezen sus horas en el Coro por el dicho nuevo Breviario de la Orden, y que dentro de medio año embien o mande embiar la dicha Priora al Convento de Uclés por un misal de los nuevos de la dicha Orden, porque se conformen los Clerigos que hazen el Oficio divino con el Coro, y no haya confusión ninguna. Y con esto les parescio a los dichos Señores Visitadores, que en lo que toca a lo demas del Coro no hay que emendar.*³⁹

La intimació dels visitadors no obtingué els resultats esperats, com ho palesen els inventaris presos en ocasió de la visita que el mes de juliol del 1560 precedí a l'elecció de priora: a la sagristia hi havia solament *un misal antiguo de pergamino escrito de mano de la orden contra tres misales del obispado*; i entre els llibres del cor trobaren *un breviario de la orden*,⁴⁰ que molt possiblement hi feia de gallofa. Per això, en la visita que el mes de setembre del mateix 1560 seguí a l'aldarull de l'elecció de priora del convent,⁴¹ fou renovada la prescripció anterior amb l'obligació *que lo mas breve que se pueda trahigan los Misales y Breviarios para todas las religiosas y altares que fueren necesarios, y trahidos rezen por ellos, y en todo el Oficio Divino se conforme con ellos segun que la Orden les obliga*. La comunitat de Jonqueres protestà amb acta notarial contra tots els manaments de reforma que els eren imposats per considerar que elles no eren religioses sinó dames, i apel·laren al Rei i al Capítol General de l'Orde. El Capítol reunit a Toledo el mes de març del 1561 confirmà, amb autoritat reial, tots els manaments de la visita i manà a la priora *que haga traer como*

37. Cf. *Breviarium*, edició 1532, f. 311.

38. ACA, M.U., v. 168, pp. 99-103; v. 169, fols. 22^v-24.

39. ACA, M.U., v. 168, pp. 113-113; v. 169, f. 27.

40. ACA, M.U., vol. 169, fols. 35 i 37; Madrid, AHN, Ord. Mil., Santiago, libro 2-C, fols. 6 i 9^v.

41. Vegeu M. M. COSTA, *Las elecciones priorales en el monasterio de Santa María de Junqueras*, dins *Anuario de Estudios Medievales* 11 (1981) 426-427.

le esta mandado por las visitas pasadas los Breviarios y Misales de la Orden.⁴²

Era una resolució totalment previsible, i que en l'afer del missal i del breviari tenia un camp ben adobat: l'any anterior havia estat enllestida la correcció dels nous llibres litúrgics per a l'Orde;⁴³ encara era fresca la tercera edició del *Missale secundum consuetudinem ordinis militiae Sancti Iacobi de Spata* estampada a León el 1560 per Pedro de Celada;⁴⁴ i en el marc d'aquell mateix Capítol havia estat encomanada la impressió de la nova edició corregida del *Breviarium Ordinis Militiae Sancti Iacobi*, que no veuria la llum fins l'any 1563.⁴⁵

No sabem fins a quin punt la comunitat de Jonqueres acceptà el breviari i el missal de l'Orde, perquè els visitadors de l'any 1566 insisteixen: *Por quanto paresce que el Oficio Divino ansi en lo que toca al Coro, como al Altar no se hace y celebra del Ordinario por el misal y breviario de la dicha Orden de Santiago, mandaron a la Priora, Suprio-*

42. ACA, M.U., v. 168, pp. 123-127; v. 169, fols. 38^v-50^v. Madrid, AHN, Ord. Mil., Santiago, libro 2-C, fols. 31^v-45^v; legajo 71, núm. 1.
43. R. FOULCHÉ-DELBOSC, *Manuscrits hispaniques de bibliothèques dispersées*, dins *Revue des Bibliothèques* » 22 (1912) 469, núm. 382, cita una *Ynstruccion original del Obispo de Segobia D. Martin Perez de Ayala para ordenar el Breviario y Misal del Orden de Santiago, en 1560*, que no sé on para. Els correctors del breviari ho feren *con parecer del muy Ilustrisimo señor el obispo de Segovia*. Cf. Madrid, AHN, Ord. Mil. Uclés, carpeta 2, vol. 2, núm. 44, fol. 2.
44. W. H. I. WEALE-H. BOHATTA, *Catalogus Missalium ritus latini ab anno MCCCCLXXIV impressorum, Londres-Leipzig, 1928*, p. 380 inventarien l'exemplar conservat a la Biblioteca Colombina de Sevilla. El cita també U. CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, París 1919, p. 153. No és conegut cap exemplar de les dues edicions anteriors del missal santiagouista; l'existència de la primera és testimoniada en una carta del nunci apostòlic Giovanni Poggio al rector d'Alcalá de Henares, datada a Valladolid l'11 de desembre del 1536, en la qual li demana que doni les llicències per a l'edició del nou missal reformat de l'Orde de Sant Jaume de l'Espasa. Cf. Madrid AHN, Ord. Mil., Uclés, carp. 2, vol. 2, núm. 43, editada ja en el *Bullarium Equestris Ordinis S. Iacobi de Spatha*, p. 508 tot deixant punts suspensius en un *lapsus calami* de l'original que diu *Ordine S. Benedicti*. Aquesta nova edició ja corria l'any 1541, ja que en un inventari del convent d'Uclés trobem *diez misales de la orden de los nuebos con el que esta en el choro*. Cf. Madrid, AHN, Ord. Mil., Uclés, carp. 339, vol. 3, núm. 80 bis, fols. 11 i 17^v.
45. Aquesta edició del breviari fou encomanada al canonge d'Uclés Alonso de Marquina el 18 de març de 1567, a Toledo, pels priors dels convents de San Marcos de Lleó i de Santiago d'Uclés, als quals *por su magestat e por los señores del capitulo general les ha sido cometida la correccion y aprobacion del breviario de la orden con parecer del muy Ilustrisimo señor el obispo de Segovia*. Cf. Madrid, AHN, Ord. Mil., Uclés, carp. 2, vol. núm. 44, f. 2. Actualment no se'n coneix cap exemplar, però D. de la MORA, *Libro del principio de la Orden*, pp. 124, 126, 132 i 219, tingué a les seves mans l'exemplar guardat a l'arxiu d'Uclés, i en dóna el títol, l'any, i la foliació de l'ofici menor de la Mare de Déu i de les *rogatives* pels benefactors vius i difunts que es feien cada dia al final de l'ofici de *Prima*. Aquest exemplar, però, sembla que ja no hi era quan hi treballà J. LÓPEZ AGURLETA, *Vida del Venerable Fundador de la Orden de Santiago*, Madrid 1731, p. 15 de la segona part, que, en esmentar els breviaris antics que hom hi guardava, cita el *ultimo de ellos, impreso en vitela año de 1532 por Juan de Leon, impresor legionense*.

*ra y Capiscola que siempre y en todo tiempo oficien las misas cantadas, y el coro se rija y gobierne en todas las horas por el Breviario de nuestra Orden, lo qual cumplan en virtud de Obediencia, porque es cosa muí indecente y desordenada que las personas de la Orden no la sigan en todo como son obligadas, y los Vicarios sean en esto avisados para que ansi se cumpla y guarde.*⁴⁶

Malgrat que ens manca informació per a saber com evolucionà l'afer, aquesta prescripció fou, imprevisiblement, com el cant de cigne de la polèmica. Perquè aleshores, quan les monges començaven a fer servir —de grat o per la força de les circumstàncies— els llibres litúrgics de l'Orde de Sant Jaume de l'Espasa, canvià de sobte el panorama litúrgic a l'església llatina. L'any 1568 el papa Pius V promulgà i imposà el breviari romano-tridentí, que l'any 1573 fou rebut al convent-mare d'Uclés des de les primeres vespres de la festa de sant Jaume,⁴⁷ i fou manat a les monges de Jonqueres —juntament amb el missal romà— en la visita de l'any 1576.⁴⁸ Aquest cop les monges de Jonqueres se sotmeteren.⁴⁹

EL BREVIARI DE JONQUERES I LA TRADICIÓ LITÚRGICA DE L'ORDE DE SANT JAUME DE L'ESPASA

L'actitud conciliadora dels visitadors dels anys 1529, 1538 i 1549 deixa entreveure que la discrepància entre el breviari de Jonqueres i el de l'Orde de Santiago no podia ésser excessiva, i que les diferències eren més aviat de forma. Els costums litúrgics de les monges de Jonqueres, precisament pel que tenien de tradicionals i de rutinaris topaven amb la nova manera de fer de l'Orde caracteritzada —com és habitual en aquesta època— per l'afany d'uniformitat i de reforma, més que no pas pel d'innovació.

Per la seva banda les monges de Jonqueres actuaven convençudes que llurs llibres litúrgics eren els de l'Orde i que estaven lligats al costum de la casa, tal com es palesa tot resseguint els testaments de les monges en aquesta època. En trobem un exemple ben significatiu l'any

46. ACA, M.U., vol. 168, pp. 151-152; v. 169, f. 54.

47. D. de la MOTA, *Libro del principio de la Orden*, p. 124.

48. ACA, M.U., v. 168, p. 161; v. 169, f. 61^v.

49. En la història de Jonqueres escrita l'any 1686 pel domer Joan Baptista Fontanet hom fa memòria del fet que, essent priora Violant de Marimon —1570-1590—, *comenzaron a rezar las horas canonicas segun el Breviario Romano*. Cf. ACA, M.U., v. 244, f. 69. I a l'inventari dels llibres que hi havia al cor en la visita del 1597 hom esmenta *tres libros grandes de liciones antiguos del oficio de la orden que ya no sirven de pergamino*. Cf. ACA, M.U., llig. 8, f. 35^r.

1549 en el testament de la monja Isabel Miquel, que disposà *mes prech al dit mon nebot que deix en la cambra e casa los llibres de la horde que jo tinc, ço es un breviari de pregami y un saltiri y uns coernets de pregami de profasso y una regla y prech ha Deu per la anima mia*.⁵⁰ En la seva voluntat es troben tipificades dues constants que llegim en tots els testaments de les monges de Jonqueres quan disposen sobre els llibres: la seva descripció i la seva destinació. Deixant de banda alguns inventaris rics per la quantitat i la qualitat dels llibres litúrgics, retrobem sempre el mateix esquema amb petites variants: breviari, saltiri i hores;⁵¹ breviari, saltiri i quaderns de processó;⁵² o bé breviari, saltiri, hores i quaderns de processó.⁵³ Aquests llibres, però, no són llegats a qualsevol: sovint queden vinculats a la cella o casa que la família de la testadora tenia a Jonqueres; i particularment el breviari el trobem gairebé sempre assignat a alguna parenta o amiga que ja és monja de Jonqueres⁵⁴ o bé contra la condició de fer-se'n.⁵⁵

Aquesta continuïtat de fons es reflecteix d'una manera general en tot el breviari de Jonqueres, quan el comparem amb els llibres manuscrits o impresos de l'Orde.

Si obrim el breviari de Jonqueres i comparem els fulls titulats *Les consuetes* (fragment 1 de Vic) amb el costumari coetani de l'Orde conservat a Madrid, B.N. ms. 7591, constatem que ens trobem davant la mateixa tradició, llevat de la llengua, del santoral propi de Jonqueres i d'aquelles indicacions pròpies per a un breviari manual. Vegeu-ne algunes mostres.

Ms. Madrid

Secunda die sequenti post festum et per totam octavam. Ad Matutinum, Invitatorium, Hymnum, cum IX antiphonis et suis psalmis supradictis, et III lectiones cum omelia propria dicimus, preter in dominica infra octa octavas et in octava.

Dominica infra octavas. Omnia dicantur sicut in die preter lectiones et Omelia: Intravit Iesus in quodam castellum, cum sua expositione. Et in fine none lectione legatur Omelia de dominica.

Brev. Jonqueres

Lo die de nostra dona dagost es festa anyal seguïu loffici axí com sta manat.

Lendema e par tota la octava deveu dir lo invitatori e lo hymne del die e IX antiphones de la feria ab los psalms qui son ordenats apres un vers segons lo die; tots dies ha omelia propia, e si non basten sia tornada la primera...

Lo diumenge qui ve enfra les octaves feu tot loffici axi com lo die ab la legenda propia e homelia; la VIII liço de la homelia totes tres en una e la IX de la festa.

50. ACA, M.U., v. 241, f. 167^v.

51. ACA, M.U., v. 241, fols. 2, 33, 46^v, 47, 117^v, 131, 137, 163^v.

52. ACA, M.U., v. 241, fols. 48^t, 49, 62^v, 130^v, 131, 177, 185^v.

53. ACA, M.U., v. 241, fols. 97^v, 111^v, 120, 127, 167^v.

54. ACA, M.U., v. 241, fols. 33, 37^v, 62^v, 88, 121, 137.

55. ACA, M.U., v. 241, fols. 31^v, 33, 40.

In nativitate beate virginis marie. IIII^{or} caparum. Ad Matutinum invitatorium Ave Maria. Hymnus Quem terra... Et sic fit in dominica infra octavas. Ad primam post psalmum Deus in nomine psalmus Confitemini dicitur. Et per totam octavam.

In natale sancti dionisii episcopi et martyris. IX lectionum. Omnia dicantur de communi unius martyris.

In natale sancti calixti pape et martyris. IX lectionum. Omnia dicantur de communi unius martyris preter orationes et sex lectiones. Omelia: Homo quidam peregere proficiens.

(La na)tivitat de la verge maria (es fest)a doble feu tot loffici axi com sta posat ab les benedictions de la verge maria. E a prima digau lo ps. Confitemini. Aquesta festa ha octava de IX liçons; lendema a matines e per tota la octava Canticum graduum...

Sant dionis cum sociis son plurals es festa de IX liçons feu tot loffici dels plurals ab legenda e oratio propria.

Sant calixto es martyr festa de IX liçons feu tot loffici dels martyrs ab la legenda e oratio propria.

Sortosament, però, no hi ha un seguiment literal. Tot el contrari. Dins una unitat de fons i de forma emergeixen també propis, con ara la prescripció referent als salms graduals (*canticum graduum*) que segons la consuetud de Jonquieres cal recitar abans de començar matines durant la vuitada de la Mare de Déu de setembre. Contra aquest costum, els visitadors de l'any 1538 donaren una norma ben precisa.⁵⁶

En aquest mateix nivell consuetudinari-rubrical no manquen altres contactes molt reveladors. Així, per exemple, contra allò que podia fer témer la prescripció sobre les commemoracions dels sants de la visita del 1481, en el breviari de Jonquieres, fol. XIV^v (sign. Bb⁶) llegim: *Commemoratio sancti iacobi quotidie infra annum ad matutinas... Ad vespas... Commemoratio sancti augustini ad matutinas*. Tot segons les indicacions de la visita i el text del *Breviarium* de l'Orde del 1532. També en el camp estrictament devocional hi retrobem les mateixes fonts; una devoció *quam dominus papa Sixtus quartus misit domino Iohanni principi Castelle*⁵⁷ *in qua continentur multe indulgentie* que hi ha en un devocionari de l'Orde conservat a Madrid, B.N. ms. 172, fols. 33^v fou incorporada al breviari de Jonquieres (fragment 2 de Vic) amb rúbriques prou explicatives: *Lo ecclesiatic qui apres les suas horas canonicas la seguent oratio dira aconseguira remissio de les inadvertencias en aquel dia en lo ofici fetes, atorgat per papa Sixto IIII, i més endavant Papa Sixto IIII atorga a qualsevol dient la seguent ora-*

56. ACA, M.U., v. 168, p. 90: *Primeramente que no digan en el coro Canticum graduum en los dias de capas, ni en sus octavas, aunque sean menos solemnes, mas que solamente lo digan quando rezaren de feria, o de fiesta de tres capas o de nueve licciones, pero si de tal fiesta rezaren entre las dichas octavas entonces no diran Canticum graduum.*

57. Es tracta del príncep Joan de Castella, 1478-1497, que fou apadrinat pel nunci del papa Sixt IV.

tio onze milia anis de indulgentia per qualsevol vegada, i encara Orationes de sant gregori que atorga a tots los penidents confessats qui diran agenolats ab set pater noster e VII ave maries davant la ymatge de la pietat quatorze milia anys de indulgentie.

Ja en el camp més concret dels textos és particularment interessant la versió local de les pregàries que pels membres i benefactors vius i difunts de l'Orde hom feia en llengua materna al final de l'ofici de *Prima*. El formulari català que ens transmet el breviari de Jonqueres, tot i respondre a la tradició que trobem en el *Breviarium* del 1532, sembla molt més primitiu per la sobrietat de les intencions pels benefactors difunts,⁵⁸ en les quals es limita a esmentar nominalment els difunts de la casa de Montcada-Bearn especialment lligats als orígens del monestir:⁵⁹

Pregaries

Preguem Nostre Senyor Iesuchrist per lo Senyor Apostolic, per nostre Mestre, per nostres frares, per nos sors, per nos enleixes, per tots les benefacts de aquest orde, per tots los ordens que son al servey de Deu, per tot lo poble christia: que Déu los fassa ben obrar e ben finir. Pater noster.

Alia.

Per nostres frares qui son catius, per tots christians qui son catius, per tots christians qui van sobre mar: que Iesuchrist los traha a port de salut. Pater noster.

Alia.

Per la anima de madona la Comptesa, per cella den Gim de Muncada, en Gasco de madona de Muncada, de madona la Comptesa: que Iesuchrist los aje merce. Pater noster.

Alia.

Per les animas dels nostres mestres, per los hedificados de aquest orde, per nostres frares, per nostres sors, per nostres parents, per nostres amichs, per totes animes dels defunts qui de bona part son: Requiescant in pace. Pater noster.

Per aquest camí la memòria de Garsenda de Provença, vídua de Guillem de Montcada vescomte de Bearn, i del seu fill Gastó casat amb

58. El *Breviarium* del 1532 després de la tercera intenció, en la qual ja són esmentats els reis benefactors de l'Orde, en té una quarta per a Ferran III de Castella i Lleó, Sanç II de Portugal, Enric IV de Castella, i Isabel i Ferran. D. W. LOMAX, *La Orden de Santiago, 1170-1275*, Madrid 1965, p. 33, diu que el Capítol General del 1259 recordà als canonges que havien de celebrar tres misses per Ferran III i per Sanç II de Portugal.

59. Posteriorment la casa de Montcada continuà lligada al convent com a benefactora. Cf. P. PIFERRER - F. J. PARCERISA, *Recuerdos y bellezas de España*, vol. 1, Barcelona 1839, p. 72.

Mata de Bigorra, dotadors de Jonquieres,⁶⁰ i com a tals enterrats en el monestir,⁶¹ havia de quedar perpetuada en aquestes pregàries, que sobrevivirien a l'adopció del breviari romà per part de l'Orde.⁶² Les monges encara les deien l'any 1773 en què escriviren o feren escriure per a ús coral un llibret titulat *Orationes post Divinum officium dicendae*,⁶³ que tres anys després feren imprimir,⁶⁴ i no és inversemblant de creure que les recitaren fins l'any 1808, en què la comunitat fou forçada a abandonar el monestir i ja no s'hi pogué aplegar mai més.

Però, d'entre tots els textos que ens han pervingut del breviari de Jonquieres, els que tenen una major transcendència són els que ens lliuren l'homiliari de l'ofici. Tal com ja he dit més amunt, tot just vaig trobar la part del breviari de Jonquieres conservada a Barcelona em semblà que el seu homiliari de l'ofici era molt pròxim al model emprat en algunes canòniques augustinianes de Sant Ruf d'Avinyó, cosa que vaig poder constatar sobre els homiliaris manuscrits 62 i 196 de l'Arxiu Capitular de Tortosa.

En canvi, la consulta obligada dels llibres de l'Orde de Sant Jaume donà un resultat sorprenent a primera vista. El tipus d'homiliari de Jonquieres solament es retroba en el *Breviarium* de l'Orde del 1532; mentre que dos manuscrits procedents de l'antic arxiu d'Uclés —el breviari de Madrid, B.N. ms. 240 i el matutinari de Madrid, AHN, còdex 911-B (*olim* 1319)— porten un altre homiliari.⁶⁵

60. El 13 de març de 1234, Garsenda de Bearn dotà el monestir fundat feia vint anys i obtingé l'agregació a l'Orde de la Fe i de la Pau. Cf. M.-M. COSTA, *Les dames nobles*, p. 363. El seu fill, Gastó, el 9 de novembre de 1263 confirmà la donació de la seva mare —ACA, M.U., llig. 8, fols. 5 i 42^v— i el mes de juliol del 1278 fundà un aniversari perpetu per ella —f. 42^v—.
61. ACA, M.U., v. 180, f. 111^v: *Item quadam tumba fustis posita in parte sinistra dicti altaris cooperta cum panno nigro cum signis dicte Religionis et Muncada. In quaquidem tumba sunt recondita corpora vicecomitis de Bearn et filii sui Gastonis qui plures redditus dederunt temporibus preteritis dicto monasterio.* Aquesta sepultura, situada vora l'altar major, degué ésser modificada segons es desprèn d'una història del monestir escrita l'any 1686. Cf. ACA, M.U., v. 244, p. 40.
62. D. de la MOTA, *Libro del principio de la Orden*, p. 124 afirma que a Uclés continuaven fent-se al cor acabada *Prima*.
63. Sota el títol hi ha la creu de Sant Jaume i l'any 1773. És un manuscrit de 180 × 115 mm escrit sobre pergami. Té 48 fulls numerats i 3 sense numerar. Dues tintes. Relligat amb pell negra gofrada, amb registres, cintes, tanques de llató i tall daurat.
64. COMMEMORATIONES // ET // PRECES, // TUM QUOTIDIE, TUM CERTIS TANTUM DIEBUS // ET OPPORTUNITATIBUS RECITANDAE // IN CHORO // MONASTERII BARCINONENSIS // DE JUNQUERES, // Regii, ac Militaris Ordinis S. Jacobi Apostoli, // & Hispaniarum Patroni, // JUXTA // LAUDABILEM PREDICTI MONASTERII CONSUETUDINEM, // EJUSDEMQUE ORDINIS STATUTA. // (creu de Sant Jaume), Barcinone: Apud Franciscum Suria & Burgada. Typographum, Anno 1776. 2 fulls + XLV pp. 215 × 155 mm.
65. Caldria analitzar també els manuscrits Madrid, Bib. del Palacio Real. ms. 20 i 451, que forem emprats en l'Orde com suggereixen J. JANINI - J. SERRANO, *Manuscritos litúrgicos de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1969, pp. 204-205.

Deixant de banda aquesta duplicitat d'homiliaris dins els llibres litúrgics de l'Orde —deguda segons em sembla a la influència dels breviaris diocesans—,⁶⁶ és més important d'assenyalar la concordança d'homiliari entre el breviari de Jonquieres i el *Breviarium* del 1532. Perquè no ens trobem davant una simple casualitat, ni tampoc amb un cas de dependència comuna d'un model pròxim —tal com ho deixen entendre les variants que hi ha entre ells—, sinó amb les arrels de la tradició litúrgica que informà els orígens de l'Orde. I en aquest punt entrem en contacte amb una problemàtica encara no suficientment aclarida. En els estudis històrics sobre la formació de l'Orde de Sant Jaume, D. W. Lomax i J. L. Martín han refusat justificadament la tradició que lligava la creació de l'Orde amb el monestir de canonges regulars de Loyo, tot mantenint, però, la seva adscripció al moviment canonical augustiniana.⁶⁷ Més recentment, E. Sastre Santos, després d'analitzar el santoral de l'antic martirologi emprat a Uclés des del segle XIII fins al XVI i de constatar que es tracta d'un martirologi provinent de l'àrea geogràfica de Provença i molt pròxim al dels canonges regulars de Sant Ruf d'Avinyó, ha proposat d'una manera més concreta l'origen augustiniano-canonical de l'Orde.⁶⁸

Tot i que queda molt de camí encara a fer, tant en l'estudi i avaluació de la implantació concreta de l'Orde dins el moviment canonical⁶⁹ com en la recerca sobre les fonts de la litúrgia santiaguista i en l'anàlisi de la influència canonical sobre la litúrgia de Castella, és evident que la tradició canonical reflectida en l'homiliari de Jonquieres no pot ésser menystinguda perquè ens remet als inicis i als textos fonamentals de l'Orde, que al monestir de Jonquieres sembla que tingueren una supervivència excepcional.⁷⁰

66. Aquest contacte es troba també en altres parts del breviari. J. JANINI-J. SERRANO, *Manuscritos litúrgicos*, p. 95, assenyalen l'existència de festes del bisbat de Toledo en el calendari de l'Orde; d'altres possiblement provenen del calendari del bisbat de León.

67. D. W. LOMAX, *La Orden de Santiago*, p. 7; J. L. MARTÍN, *Orígenes de la Orden*, pp. 18-19.

68. *El martirologio de Uclés y los orígenes de la Orden de Santiago* dins *Hispania Sacra* 34 (1982) 217-252; *Notas bibliográficas sobre los canónigos regulares* dins *Hispania Sacra* 35 (1983) 292, 295-296.

69. L'existència d'un manuscrit, avui perdut, de sermons de Sant Oleguer, abat de Sant Ruf d'Avinyó, a l'antic arxiu d'Uclés —J. VILLANUEVA, *Viage literario*, vol. 19, pp. 141 i 217— és una dada a tenir en compte, tot i que no forçosament d'una manera conclusiva atesa la influència dels usos de Sant Ruf sobre les comunitats canòniques. Vegeu sobre aquest darrer punt l'observació de M. S. GROS, *La consuetud antiga de la Seu d'Urgell* dins *Urgellia* 1 (1978) 188-189.

70. En una altra ocasió ja tractaré del ms. 314 de la Biblioteca de Catalunya, procedent del monestir de Jonquieres. És una versió catalana de la Regla de l'Orde de Sant Jaume de l'Espasa feta l'any 1529 sobre una redacció llatina molt antiga.